

ՀԱՅԱՍՏԱՌԻ ԲԱՆԱՍՏՆԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ԵՂԻԱ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆԻ ԴԻՎԱՆՈՒՄ

Հայ իրականության մեջ հայտնի են մեծ թվով երախտավորներ, գիտության մշակներ, անխոնջ բանահավաքներ, ձեռագրերի ընդօրինակողներ, բառարանագիրներ, հասարակական գործիչներ, ինչպես նաև վաճառականներ։ Եղիա Մուշեղյանի՝ անվանը կպատշաճեն թվարկված բոլոր «տիտղոսները»։ XVIII դարի հետաքրքրական դեմքերից մեկի, բազմաբեղուն այգ գործի կյանքի ու գործունեության, մանավանդ նրա դիվանի հետազոտումը, որքան էլ անհրաժեշտ, սակայն տակավին հեռու է բավարար լինելուց։

Մուշեղյանի և՛ կյանքը, և՛ գրական ժառանգությունը տպավորիչ են իրենց արտասովորությանմբ՝ բոլոր առումներով. արտակարգ եռանդ, ունակություններ, հետաքրքրասիրություն, կյանքի փուլերի արտակարգ զիզղագներ, արտասովոր բեղուն գործունեություն նույնիսկ միմյանց անհարիր բնագավառներում և իբրև արդյունք այս բոլորի՝ արտասովոր մի դիվան։

Անսպասելի շատ վայրիվերումներով է անցել Մուշեղյանի կյանքը։ Այստեղ հնարավորություն ունենք միայն թուուցիկ խոսք ասելու նրա կենսագրության վերաբերյալ, առանց խորանալու մանրամասների մեջ։ Մեկն է 1688 թ.²։ Կյանքի առաջին փուլն անցկացնելով ծննդավայր Կաբինում, Եղիան, որի մեջ խոսում էր աշխարհը համակողմանիորեն ճանաչելու ոգին, մեկնում է հայրենի տանից՝ սկիզբ դնելով իր աստանդական կյանքին։ Գրեթե տասնամյակ տեաժ դեգերումներին հաջորդում է կանգառը Թավրիզում 1717 թ., որով և սկսվում է նրա կյանքի նոր, ամենաարգասավոր փուլը։ Այստեղ է, որ Եղիան՝ առևտրի մեջ արդեն կենսափորձ ունեցող մի հմուտ վաճառական, ծառայության մտնելով

Արևելահնդկական ընկերության ֆրանսիական բաժանմունքի Թավ-
րիզի մասնաճյուղում (որի տնօրենն էր ֆրանսիացի Բորեգարը),
ունենալով մեծ կապեր, առևտրական, նաև հասարակական լայն
գործունեություն է ծավալում, միաժամանակ ծնունդ տալիս այն
հսկայածավալ դիվանին, որի գլխավոր, պատմամշակութային
արժեքը գերազնահատել դժվար է:

Մուշեղյանի կյանքի հաջորդ փուլերը դրամատիկ ընթացք
ունեցան: Չնայած այն հանգամանքին, որ նա մեծ հեղինակու-
թյուն ուներ ոչ միայն իր շրջապատում, առևտրական աշխարհում,
այլև վարչական օղակներում, կյանքը, սակայն, նրան մատուցեց
այնպիսի անակնկալներ, որոնք մեծ հիասթափություն պատճա-
ռեցին, փոխելով նրա պատկերացումները շրջապատի մասին:
Ուղղակիորեն կամ միջնորդավորված՝ Եղիայի համար (որը կա-
թոլիկություն էր դավանում) վճռորոշ են եղել կաթոլիկ և պարս-
կահայ համայնքների, վարչական այլևայլ պաշտոնյաների, իր
տնօրեն Բորեգարի, ապա վերջինիս ու սլարսիկների փոխհարաբե-
րությունները: Եղիան նույնիսկ ցուցակ է կազմել՝ ռմբեր թշնա-
միքն են Թարվեզ»³: Հակոտնյա ուժերի բախումներից հոգնած ու
ձանձրացած Եղիան 1724 թ. լքեց Պարսկաստանը, օգտագործելով
հարմար պահը, երբ պարսից նորընծա շահ Թահմասպի ուղերձ-
ները Եվրոպա առաքելու անհրաժեշտություն առաջացավ: Պատ-
վիրակության կազմում ընդգրկվեց նաև Մուշեղյանը, որը, ըստ
երևույթին, և ղեկավարել է այն: Իրականացնելու համար իր վա-
ղեմի երազանքը՝ հանդիպել ռուսական ցարին (թուրք-պարսկական
գերիշխանությունից հայերին ազատագրելու ակնկալությամբ),
Եղիան որոշում է պատվիրակությունը տառել Ռուսաստանի վրա-
յով, գիտենալով հանդերձ, թե ինչ վտանգներով է դա հղի: Մեկ-
նումից առաջ եղբորը՝ Մովսեսին, գրում է. «Աստուծով ես պիտիմ
Հաշտարխանու վրայովն գնալ՝ իմփրատոռի կուշտն, անտի ֆռան-
սիզ թագաւորին...»: Որ Եղիան որոշել էր իր ետևից կամուրջներն
այրել, վկայում է թեկուզ այն փաստը, որ մեկնելիս իր հետ վեր-
ցրել է իր ամբողջ դիվանը: Սակայն նրան վիճակված էր մնալ
Ռուսաստանում: Բաղձալի հանդիպումը Պետրոս Մեծի հետ այդ-
պես էլ չկայացավ. դրան փոխարինեց Եղիայի ձերբակալությունը
Աստրախանում (1724 թ.), բանտարկությունը, տարիներ տևած
հարցաքննությունների ծանր շղթան, ապա՝ արգարացումը և հե-

ոացումը Ռուսաստանից 1736 թ.⁵։ Չնայած Եղիայի բազում ջանքերին, դիվանը նրան չվերադարձվեց և ներկայումս պահվում է Մոսկվայում⁶։

Ռուսաստանի փուլին հաջորդած բազմամյա դեզերումներից հետո, որոնց նպատակն էր վերագտնել իրեն, Մուշեղյանը հանգրվանում է իր ծննդավայրում և 1747—1749 թթ. թղթին հանձնում իր հուշագրությունը⁷։ Մահվան ստույգ թվականն անհայտ է։

Մուշեղյանի դիվանը ժամանակի պատմական, գրական-մշակութային ու այլ տեղեկությունների մի շտեմարան է, որտեղ ուսումնասիրության նյութ կարող են գտնել (այս կամ այն չափով) պատմաբանն ու գրականագետը, լեզվաբանն ու բժիշկ-հետազոտողը, մաթեմատիկոսն ու աշխարհագրագետը, դրամագետը, տնտեսագետը, նաև կնքագետը, անվանաբանը, նույնիսկ՝ սեյսմագետը։ Մեծ են դիվանի նյութերի նաև աշխարհագրական սահմանները՝ համապատասխան այն միջօրեականներին, որտեղ միայն ոտք էր դնում աշխարհատես հայ վաճառականը (Իրան, Իրաք, Հնդկաստան, Անդրկովկաս, Ռուսաստան, Թուրքիա, Եվրոպական երկրներ)։

Պատմական և, գլխավորապես, տնտեսական վավերագրերի այդ հավաքածոն գոյացել է տարածանր միավորներից. դրանք, առաջին հերթին, նամակներ են ապա՝ հաշվեմատյաններ, պարտավորագրեր, պարտամուրհակներ, համաձայնագրեր ու առևտրական այլևայլ փաստաթղթեր, զանազան ցուցակներ, կտակներ, խնդրագրեր և պետական պաշտոնական վավերագրեր, գումարած՝ տարբեր աշխատություններ, թարգմանություններ, ընդօրինակություններ, զանազան ժողովածուներ։ Ժամանակակից կյանքի, թերևս, ոչ մի, փոքր ի շատե կարևոր մարզ դուրս չի մնացել Եղիայի տեսադաշտից։ Անհատնում եռանդի տեր, նա առևտրականի բազմազբաղ իր առօրյայում՝ լի հարատև հաշվարկներով, նամակագրությամբ, զանազան գրագրություններով, առևտրի աշխարհի հարուցած դավերի դեմ պայքարի թոհոբոհով, կարողացել է նաև բավարարել իր գրական-գիտական հետաքրքրությունները՝ գրի առնելով և սերունդներին թողնելով իր ժամանակի բազմախոսուն պատկերը։ Միայն հեռվից լսած լինելով Մուշեղյանի դիվանի մասին, Հ. Ոսկյանը՝ Մուշեղյանի առաջին հետազոտողներից մեկը, զարմանքով գրել է. «Աշխարհիկ ուղևոր է մը,

վաճառական է մը, հալածեալ է մը այսքան գործերու շարադրութիւնն հիրավի անսպասելի էր»⁹:

Դիվանի մասին առաջին հիշատակութեանը հանդիպում ենք հայ ժողովրդի պատմութեան վերաբերյալ փաստաթղթերի ժողովածվում⁹, բայց դիվանի առաջին ուսումնասիրողը, ըստ էութեան, ակադ. Ա. Հովհաննիսյանն է եղել, որը դարիս դեռևս 10-ական թվականներէ սկսել է հետազոտել և դիտական շրջանառութեան մէջ դնել նրա փաստաթղթերը¹⁰: Այնուհետև գնալով մեծացել է հետաքրքրութիւնը դիվանի նկատմամբ¹¹: Սակայն մինչև օրս նրանից հրատարակված նյութերի մէջ ամենածավալունը Ա. Արահամյանի կազմած ժողովածուն է, որն ամփոփում է դիվանի նամակների որոշ մասը և մի քանի փաստաթղթեր¹²:

Արդեն նշեցինք Մուշեղյանի դիվանի ընդգրկման և թեմատիկ բազմազանութեան մասին: Հիրավի, իրազեկման այդ լայն կտավի վրա առօրյա ցանկացած թեմա իր արտացոլումն ունի: Այդ թվում է և բանաստեղծութիւնը: Ըստ երևույթին, Եղիան առանձին ոգևորութեամբ է վերաբերվել շափածոյին և ինքն էլ հակում է ունեցել ստեղծագործելու: Դիվանի էջերում հանդիպում ենք բանաստեղծութիւններ գրելու նրա առանձին փորձերի¹³:

Տարբեր հեղինակների բանաստեղծութիւններ ևս առկա են դիվանի զանազան թղթապանակներում: Սակայն առանձին ուշադրութեան է արժանի բանաստեղծութիւնների ամբողջական ժողովածուն, որը կոչվում է «Գիրք խաղից և երաժշտականաց»: Ահա ձեռագրի համառոտ նկարագրութիւնը. թերթերը՝ 164, մեծութիւնը՝ 16,4×10,6 սմ, նյութը՝ թուղթ, վիճակը՝ բավարար, գրութիւնը՝ միաստիկ, գիրը՝ նոտրգիր, գրիչ՝ Եղիա Մուշեղյան, վայրը՝ Թավրիզ, ժամանակը՝ 1721 թ.: Ժողովածուն եզրափակող բանաստեղծութիւններից մեկը գրվել է 1723 թ. հունվարի 30-ին, որը և հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Մուշեղյանն այս «գիրքը» կազմել է երկու տարվա ընթացքում:

Ձեռագիրն ամփոփում է ժամանակի և ավելի վաղ շրջանի շուրջ 60 հեղինակների հայատառ 201 (Եղիայի համարակալմամբ) բանաստեղծութիւն՝ մեծ մասամբ թուրքերեն և ադրբեջաներեն, ապա նաև հայերեն ու պարսկերեն: Հայատառ օտարալեզու դրականութիւնը հայ իրականութեան մէջ հանրահայտ իրողութիւն է,

և սույն ժողովածուն ևս վկայում է, որ XVIII դ. առաջին կեսին հրևույթը ծաղկում էր ապրում:

Սույն ժողովածուի բանաստեղծությունների մեծ մասը բաղկացած է 5 տնից, մյուսների մեջ՝ նվազագույնը 1 տուն է (դրանք ֆարդ-երն են), առավելագույնը՝ 57: Ընդհանուր առմամբ ժողովածուն կազմում է մոտ 1000 տուն: Այն դրվել է բանավոր, հավանաբար նաև գրավոր աղբյուրների հիման վրա: Այսպիսի եզրակացության համար հիմք են ծառայել, նախ, կազմողի առանձին նշումները այս կամ այն հեղինակի կամ բանաստեղծության վերաբերյալ («ոմանք ասեն», «լսեմք յայլոց», «մեք որշանք լսեմք, գրեմք աստ»): Սա անվիճելի վկայություն է: Իսկ թե ովքե՞ր կարող էին լինել բանավոր աղբյուրները, պետք է ենթադրել, որ հիմնականում թավրիզաբնականները, քանի որ ժողովածուն գրի է առնվել այնտեղ: Բայց և միանգամայն հնարավոր ու տրամաբանական է, որ աղբյուր կարող էին լինել նաև Պարսկաստանի այլ քաղաքներից ու գյուղերից, ապա նաև Անդրկովկասից ու Թուրքիայից Թավրիզ ժամանած անձինք: Բացառված չէ նաև, որ Նդիան ինքը, լինելով հիշյալ վայրերում, ունկնդիր է եղել ու գրի առել դրանք: Սակայն նշմարելի են անուղղակի փաստեր, որոնք հուշում են նաև դրավոր հիմքի հնարավորությունը ժողովածուի համար: Այնպիսի մի երկաբաշունչ բանաստեղծություն, որպիսին է 57 տնից բաղկացած «Ասմունք Միրզա Ալուն» ենթադրում է ավելի շուտ գրավոր, քան բանավոր աղբյուր (թեև դա անվերապահորեն պնդել չի կարելի): Դրավորի ենթադրությանն է մղում բանաստեղծական ձևերի բազմազանությունը և, հատկապես, վերնագրերում դրանց արձանագրումը: Յուրաքանչյուր ոտանավոր վերնագրված է բանաստեղծական ձևի և հեղինակի անվանումով (ինչպես՝ «գաղալ Ֆիզուլի», «թաճնիս ալիֆլամա Միրանին», «վարսաղի Ղայիրին» և այլն): Թվում է, թե բերնբերան անցնելիս հազիվ թե կպահպանվեր որոշակի զատորոշումը բանաստեղծական այնքան շատ ձևերի և հեղինակների: Մյուս կողմից, ակնհայտ է որոշ բանաստեղծությունների վերնագրումը Նդիայի կողմից: Կարող էր Նդիան վերնագրել բոլոր ոտանավորները. դրա համար պետք էր քաջահմուտ լինել. մի բան, որ բացառված չէր, անշուշտ: Բայց ժողովածվում մեծ բաժին ունեն Նդիայի վերնադրած «Ասմունք»-ները: Կարծում ենք, որ այն դեպքերում, երբ

բանավոր երգը ըստ տեսակի տարբերակված չի եղել. հետևապես վերնագիր չի ունեցել, Եղիան վերնագրել է «Ասմունք այսինչի» կամ ուղղակի՝ «Ասմունք» (երբ հեղինակը հայտնի չէր): Մնացած դեպքերում, հավանաբար, գործ ունենք գրավոր աղբյուրների հետ. մանավանդ, որ առկա է նախադեպ. դիվանի մեկ այլ ժողովածու (Ղովսիի երգերից բաղկացած) Եղիան գրի է առել «Ղովսի քիտապի» (Ղովսիի դիրք), հավանաբար, ձեռքից ձեռք շրջող գրքից (1719 թ.): Անկախ դրանից էլ աներկբա է, որ լինելով գրասեր և գրքասեր¹⁴, Եղիան հետամուտ կլիներ «քիտապներ» ձեռք բերելուն՝ արտագրելու համար: Ուրեմն, չբացառենք նույն երևույթը խնդրո առարկա ժողովածվի հարցում, որում կարող էին զուգորդվել գրավոր և բանավոր աղբյուրների գրառումները:

Հետազոտողները ժողովածուն անվանում են տաղարան, և դա, իրոք, պատշաճում է, եթե նկատի ունենանք նրա բովանդակած նյութի մեծ մասը: Մուշեղյանի տված խորագիրն իսկ գրավկայությունն է: Ի դեպ, «Գիրք խաղից և երաժշտականաց» վերնագրին հաջորդում է Եղիայի մեկնաբանությունն այն մասին, որ այս գիրքն իրեն հետաքրքրում է, որովհետև ուրախությունը գերադասում է բամբասանքից¹⁵: Կարծում ենք, սակայն, որ նրանում առկա են նաև ոտանավորներ, որոնք երաժշտությամբ շեն ուղեկցվել: Դա ակնհայտ է Եղիայի տված բացատրություններից, որոնցում շեշտվում է այդ ոտանավորների ասելը, բայց ոչ՝ երգելը (անշուշտ, խոսքը «խաղ ասելու», «երգ ասելու» տարբերակների մասին չէ): Եղիան ինքն էլ, կարծեք, առանձնացնում է երգվող և պարզապես չափածո ստեղծագործությունները, նշելով, որ իր այս ձեռագիր մատյանը հավաքածո է «պէս պէս խաղի, դազալի, երգոց»: Անշուշտ, հարցը վիճարկելի է և պահանջում է լայն հետազոտություն:

Ժողովածվում ընդգրկված հեղինակների թիվը պատկառելի է, ընդ որում՝ հանրահայտ անունների (Քուչակ, Ֆիզուլի, Խաթայի, Քյոռուլի, Նասիմի, Միրան և այլն) հետ մեկտեղ առկա են անծանոթ շատ հեղինակներ (Ալի էքպար¹⁶, Ղուլիիրի, Ղարաճօղլան, Մաֆլուք, Մէմին, Ղուրպաթ, Հոսէին և այլն): Եթե «միջնադարյան հայ գրականության մեջ հազվադեպ են «մուսուլման» գրողների անունների հիշատակությունը»¹⁷, ապա Եղիայի սույն ժողովածուն ամփոփում է մեծ մասամբ հենց այդպիսի անուններ:

Անշուշտ, չի կարելի ենթադրել, որ բոլոր վեց տասնյակ հեղինակները ճանաչված բանաստեղծներ են եղել: Բայց մի բան ակնբախ է. բանաստեղծությունը ժողովրդական լայն զանգվածներին հոգեհարազատ է եղել, և սույն ժողովածուն էլ դրա հավաստումն է: Բանաստեղծությունը ծնվում էր ամեն օր, առօրյայում, հաճախ հանպատրաստից (ինչպես աշուղների մոտ էր սովորաբար): «Ղաթայ Ալի էքպարին» 11 տնից բաղկացած թուրքերեն բանաստեղծությունը նախորդում է Եղիայի ծանուցումն այն մասին, որ հեղինակը դպիր է և այս «գովասանն» նվիրել է ֆրանսիացի ճարտարապետ Դալանսոնին» «ևս իմ անունն և պարոն Յոհաննէս Սկրտչի անունն մէջն ասաց»¹⁸:

Հայ դրականության մասնագետներին, անտարակույս, կհետաքրքրեն Քուլակ, Ղազար, Սարգիս, Միրան, Մաճնուն և այլ բանաստեղծների կամ աշուղների ստեղծագործությունները, որոնք (թեև մյուսներից անհամեմատ ավելի սակավաթիվ) տեղ են գտել ժողովածվում: Առավել մեծաքանակ ոտանավորներով ներկայացված է Միրանը, որի գրչին են պաականում տարատեսակ աղբերջաներն բանաստեղծություններ (մուխամմասներ, թաճնիսներ (բառախաղեր), վարսաղներ, ալիֆլամաներ, դուբայթներ և այլն): Հանդիպում ենք Միրանի նաև հայերեն բանաստեղծությունների, և այս փաստը դալիս է մեկ անգամ ևս հավաստելու հայ բանաստեղծների երկնեզու ստեղծագործելու իրողությունը: Վերջինիս վկայությունն է նաև Քուլակի ստեղծագործությունը: Ժողովածվում առկա է նրա՝ թուրքերեն երկու բանաստեղծությունը, որոնց հետ ի մոտո ծանոթությունը, մեր կարծիքով, կարող է նպաստ բերել որևէ (թեկուզ փոքր) լրացում արձանագրելու քուլակագիտության մեջ, մանավանդ, որ այս անվան շուրջ առկա են տարակարծություններ: Գիտական մանրազնին վերլուծությունը թողնելով մասնագետներին, նշենք միայն հետևյալը: Ինչպես հայտնի է, վիճարկվել են Քուլակի անվան ստուգաբանությունը, ստեղծագործելու վայրը և այլ հարցեր, մասնավորապես՝ Քուլակ—հայերեններ կապը¹⁹. Եթե այս հարցերից գեթ մեկի լուսաբանմանը դուզն իսկ նպաստեն նշված բանաստեղծությունները, ապա այս ժողովածվի գիտական արժեքն առավել պիտի բարձր ճանաչվի: Հիշյալ երկու բանաստեղծության առկայությունն իսկ աներկբայորեն հավաստում է մեզ հասած հիշատակությունն այն մասին, որ Քու-

չակը ռշնոր՝ք է ունեցել հայերեն և թուրքերեն երգեր հորինելու և մեծ համբավ է վայելել²⁰։ Ավելի քան մեկ հարյուրամյակ է, ինչ սկսել են Քուչակ հրատարակել. այդ ընթացքում նրան են վերագրվել բազմաթիվ հայրեններ, վիճարկվել, հաստատվել ու հերքվել են այլևայլ տաղերի համար նրա հեղինակությունը։ Եվ եթե դրա պատճառը ոմանց կողմից համարվել է այն, որ «նահապետ Քուչակի երգերը ցրված են զանազան ձեռագրերում և շեն կրում հեղինակի անունը»²¹, ապա սույն ժողովածվի պարագայում տրամագծորեն հակառակ մի պատկեր է. երկու բանաստեղծությունն էլ վերջին տան մեջ կրում են Քուչակ անունը. կարծեք իբրև ստորագրություն²² (ինչպես ընդունված էր տաղասացների և աշուղների մոտ)։

Հետազոտողները առանձնացնում են երկու Քուչակ. պապ՝ նահապետ և թոռ՝ Վանեցի (կամ «աշըղ»)՝²³։ Հիշյալ բանաստեղծություններում Քուչակն իր անունը հիշատակում է մի դեպքում Քօչակ, մյուսում՝ Վանլի Քեօչակ ձևով²⁴։ Թերեւս հետազոտողներին այս տվյալները հետաքրքրեն։

Ժողովածվի հեղինակները, ըստ երևույթին, եղել են հիմնականում աշուղներ և մեծ ժողովրդականություն են վայելել։ Նղիան իր ժողովածուն համարում է «գիրք... բանաստեղծ արանց հնարեալ»։ Ամենայն հավանականությամբ, այս բանաստեղծ այրերից շատերի անուններն իրենց ստեղծագործություններով հանդերձ կորստից փրկվել ու մեզ են հասել շնորհիվ Մուշեղյանի ժողովածվի։ Հարկ չկա թվարկելու գիտությունը վաղուց հայտնի այն գրական հուշարձանները, որոնք բնագործ շեն պահպանվել, սակայն մեզ են հասել հայերեն թարգմանությամբ։ Նղիայի դիվանի սույն ժողովածուն, մեր համոզմամբ, ևս մեկ օրինակ է հիշյալ իրողություն։

Բանաստեղծություններն ըստ բովանդակության տարաբնույթ են. կրոնական, խոհական-փիլիսոփայական, գերիշխում են սիրային տաղերը։ Առկա է նաև պանդխտության թեման՝ հայրենաբաղձության շեշտված պաթոսով.

«Վաթանս հեռու ա, չի հասնի ձեռս.

Փափաքիմ տեսնեմ քուրս ու ախպէրս» (Միրան)²⁵։

Հետաքրքրությունից զուրկ չեն ոչ մեծաթիվ այն բանաստեղծությունները, որոնք իրադարձությունների անմիջական արձագանքն են, ինչպես՝ «Ողբ ի վերա Դավրէժուն» 1721 թ. երկրաշարժի ժամանակ Թավրիդի ավերման մասին. և կամ նվիրված են այս կամ այն գործչին: Դրանով իսկ (նաև Նղիայի իրազեկումներով) ժողովածուն ինչ-որ շահով պատմական սկզբնաղբյուրի դեր կարող է խաղալ:

Ժողովածուն գնահատելի է նաև իբրև հարուստ աղբյուր միջնադարյան, արեւելյան բանաստեղծական արվեստի ուսումնասիրման համար. տաղաչափության, գեղարվեստական հնարանքների, լեզվի ու ոճի, բանաստեղծական կառուցվածքի և քնարերգության այլնայլ առանձնահատկությունների հետազոտման համար: Այն բանաստեղծական ձևերի մի ամբողջ պատկերասրահ է, որտեղ մասնադետալ կգտնի այդ ձևերին բնորոշ բազում հատկանիշներ: Ահա ժողովածվում տեղ գտած բանաստեղծական ձևերի ու ժողովրդական երգատեսակների ցանկը (տալիս ենք այբբենական հերթականությամբ, բնագրի ուղղագրությամբ).

ալիֆլամա	զանճիրլամա	ղաթա	սուվալ(°)
ասմունք	թաճնիս	մանի	վարսաղ(ի)
բահրի(°)	թասնիֆ	մուխամմաղի	վիճուտլամա
բինիաթլամա	լումարա	ողբ	ուշլամա
դիվանի	զաղալ	ռուպայի	ֆարտ
դուբեյթ	ղազալ-դիվանի	սաքիլլամա	

Մուշեղյանը չի բավարարվել բանաստեղծությունների ու երգերի հավաքմամբ. ժողովածուն հարստացրել է առանձին մեկնաբանություններով այս կամ այն հեղինակի մասին: Դրանք զխավորապես բանավոր զրույցների գրառումներ են, որոնց մեջ առկա մանրամասները կարող են օգտակար լրացում լինել մեր գիտելիքներին և կամ նոր հարց հարուցել: Բանաստեղծ կամ տաղտպաց Մաջնունի (Մաճնուն՝ ըստ Նղիայի) «Ասմունքին» նախորդում է նրա մասին հետևյալ տեղեկությունը. «Այս Մաճ(ն)ունս էր ազգու հայ ի քաղաքէն Յամիթա, մեռաւ և թաղեցաւ՝ ի քաղաքն Կարին: Բազում բան է ասացեալ»²⁸: Շարունակելով տեղեկությունը, Նղիան պատմում է քաղաքի փաշայի առաջարկի մասին, որ-

պեսզի Մաջնունը նրա և իր երեք որդու մասին ասի «բան զօգն-
սանութեան», որը և զետեղված է ժողովածվում²⁷։ Նույն կերպ
Եղիան իրազեկում է Քյոռոզլու մասին, որն «էր ազգաւ տաճիկ...
ապստամբէր թագաւորէն» և այլն, հավաստելով, որ նրա մասին
պատմությունները բազում են։

Եղիա Մուշեղյանի ձեռագիրն աննկատ չի մնացել մասնա-
գետներից. նրան անդրադարձել են մի շարք հետազոտողներ
(Խ. Սամվելյան, Ա. Երևանլի, Գ. Թարվերդյան, Մ. Սեիդով, Ա. Աբ-
րահամյան և այլն), գիտական պարբերականներում հրատարակ-
վել են մի շարք բանաստեղծություններ, որոնցից նշելի է Մի-
րանի ադրբեջաներեն բանաստեղծությունների հրատարակումը
Մ. Սեիդովի կողմից²⁸, Քյոռոզլու 13 երգերիսը՝ կատարված Ա. Աբ-
րահամյանի և Գ. Գաբրիելյանի կողմից²⁹։

Ինչպես տեսնում ենք, ցարդ կատարվածը սկիզբն է միայն, և
ժողովածվի ամբողջական հրատարակության անհրաժեշտությունն
անժխտելի է։ Այն շահեկանորեն կհարստացնի գրականագիտու-
թյան աղբյուրային բազան նոր միավորով և մասնագետներին
հնարավորություն կընձեռի համակողմանիորեն հետազոտելու դրա-
կան մի ինքնատիպ մասյան։

Այսպիսով. ժողովածուն նյութ է տալիս, նախ, միջնադարյան
տաղերի հետազոտման, մերձավորարևելյան գրականությունների
պատմության, ժողովուրդների գրական-մշակութային առնչու-
թյունների ուսումնասիրման համար. ծանոթացնում է մեզ հայտնի
բանաստեղծների նոր ստեղծագործություններին, ներկայացնում նոր
անուններ ու նրանց ստեղծագործություններից նմուշներ, պատ-
կերացում է տալիս XVIII դ. առաջին քառորդում Պարսկաստա-
նի և Անդրկովկասի տարածքում ժողովրդի ընդերքում եղած գրա-
կան հետաքրքրությունների ու պահանջմունքների մակարդակի,
ժամանակի գրական-բանահյուսական «արտադրանքի» մասին.
վկայում է մեզ հասած ամենահին տեքստերի մասին, փաստում
հայ հեղինակների ադրբեջաներեն, ինչպես և երկլեզու ստեղծա-
գործելու իրողությունը։ Վերջապես, նրա մեջ արտացոլված ենք
տեսնում տարբեր ժողովուրդների՝ տարբեր ակունքներ ունեցող
գրական-մշակութային արժեքների ու հոգևոր գանձերի փոխներ-
թափանցման ու փոխհարստացման անհերքելի իրողությունը՝ ի
հեճուկս և ի հակակշիռ նրանց միջև հարատև ներհակության։

COLLECTION OF POEMS WRITTEN IN ARMENIAN
LETTERS IN THE ARCHIVES OF YEGHIA MOUSHEGHIAN

Yeghia Mousheghian (Astvatsatourian, Karnetsi) was a prominent figure in the 18th century Armenian culture. He lived in Persia in 1717—1724. The wide range of his interests is reflected in his bulky archives, now in the „Archives of Russia's Foreign Policy“, Moscow.

Besides single poems that are found in different piles of the archives, a valuable collection of poems compiled by Yeghia Mousheghian attracts attention. The collection includes about two hundred Armenian, Turkish, Azeri and Persian poems written in Armenian letters by about sixty poets, bards and unknown authors.

The collection presents a valuable material for the history of Armenian, Turkish, Azeri and Persian literatures.

Ծ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Եղիայի պապենական ազգանունն է Մուշեղյան, սակայն նա որդեգրել է նաև Աստվածատուրյան ազգանունը՝ ըստ իր հայրանվան, նրան վերագրվել է նա երկու ազգանուն՝ Կարենցի, էրզրումցի:

2 Մուշեղյանի ծննդյան թվականը ցարգ համարվել է 1689-ը: Սակայն մի շարք նոր փաստերի օգնությամբ (դիվանի էշերից մեկին արված Եղիայի նշումը, նրա կնիքի դրոշմը հուշագրության էշերին և այլն) մենք ճշգրտեցինք, որ Եղիա Մուշեղյանը ծնվել է 1688 թ. (տե՛ս Լ. Դաճեղյան, Եղիա Մուշեղյան Կարենցի, Թուրքերեն-հայերեն բառարան (ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրագրեր» (հաս. գիտ.), 1989, թիվ 3, էջ 100):

3 Այն պահպանվել է դիվանի B-5 թղթապանակում՝ զանազան մանր հաշիվների շարքում (թ. 18 ր):

4 Ուղերձները պետք է հանձնվեն Լյուդիվիկոս XV-ին, Կարլոս VI-ին և Հռոմի Պապին:

5 Եղիայի ձեռքակալության ու հարցաքննությունների ընթացքն արտացոլող գործը պահվում է նույն արխիվում, որտեղ Եղիայի դիվանն է (տե՛ս ստորև):

6 Եղիա Մուշեղյանի դիվանը պահվում է Ռուսաստանի արտաքին գաղափարականության արխիվում, «Ռուսաստանի հարաբերությունները Հայաստանի հետ» ֆոնդում (Архив внешней политики России, фонд 100—«Свошения России с Арменией» (արտահոսե՛լ АВПР):

7 Հուշագրության համառոտ անվանումն է «Անձկություն»։ մանրածապավենը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում։

8 Ն. Ոսկյան, *Եղիա Աստվածատուրեան Մուշեղեան և իր գրական արտագրությունները*, Վիեննա, 1927, էջ 71։

9 «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», т. I. М., 1833, с. 363.

10 Ա. Հովհաննիսյան, *Պետրոս գի Սարգիս Գիլանեց, էջմիածին, 1916*։ էջ 9, նույնը, *Հայ-ռուս օրինետացիայի ծագման խնդիրը, էջմիածին, 1921*։ Հավելված, վավ. 3, 4, 6 և այլն։

11 Բավարարվեք միայն մի քանի հեղինակների թվարկումով, որոնք զբաղվել են դիվանի առանձին միավորների հետազոտմամբ. Պ. Հարությունյան Բ. Չուգասդյան, Ա. Արրահամյան, Ա. Երևանլի, 2. Արասլի և այլն։

12 Շեղիա Կարենցու դիվանը, Առաջարանը և Մանոթագրությունները պրոֆ. Ա. Գ. Արրահամյանի, Երևան, 1968։ (Մեր պատրաստած շեղիա Մուշեղյանի նամականին 22 ԳԱԱ հրատարակչության է հանձնվել 1989 թ. և ցարգ սպասում է տպագրման)։

13 Դիվանի տարբեր էջերում մեզ հանդիպել են բյթեր (2), որոնցում շնչառում է Եղիայի անունը՝ ռթրիստոսի ծառա էլիասա և որոնք, հավանաբար, պատկանում են հենց նրա զրլին։ Իսկ ահա նամակներից մեկում Եղիան Բանաստեղծություն է նվիրել հասցեատիրոջը՝ Հովհաննեսին (ԱՅՍՐ, Ճ. В—31, Ն. 31 օճ)։

14 Դիվանի էջերում, հաշվեմատյաններում, ձևառոտներում բազում հիշատակություններ կան Եղիայի կողմից գիրք կամ գրքեր գնելու մասին։ Տե՛ս նաև Բ. Չուգասդյան, *Եղիա Մուշեղյանի (Կարենցու) գրադարանը (ՀՍՍՀ ԳԱ գրառքեր) (Հաս. գիտ.)*, 1983, թիվ 1)։

15 ԱՅՍՐ, Ճ. А—3, Ն. 2.

16 Պահպանում ենք բնագրի ուղղագրությունը և՛ այստեղ, և՛ բանաստեղծական ձևերը թվարկելիս։

17 Բ. Չուգասդյան, *Հայ-իրանական գրական առնչություններ*, Երևան, 1963, էջ 47։

18 ԱՅՍՐ, Ճ. А—3, Ն. 158.

19 Հմմտ. Ա. Տեկանցի, Մ. Արեղյանի, Ա. Ղուկասյանի, Ա. Մնացականյանի, Մ. Մկրյանի և այլոց կարծիքները (Ա. Առաքելյան, *Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն*, Երևան, 1975, էջ 288—293։ (Այսուհետև՝ Ա. Առաքելյան)։

20 Աղթամարի ս. հաշվանքի թիվ 347 ձևագրի հիշատակարան (տե՛ս Ա. Առաքելյան, էջ 289)։

21 Անդ.

22 Մ. Արեղյան, *Հայոց հին դրականության պատմություն*, Երևան, 1946, էջ 417, 418; Ա. Առաքելյան, էջ 288.

23 Տե՛ս ԱՅՍՐ, Ճ. А—3, Ն. 131, օճ. 163 օճ.

24 ԱՅՍՐ, Ն. 58, օճ.

25 ԱՅՍՐ, Ն. 24 օճ.

26 ԱՅՍՐ, Ն. 12 օճ.

27 Հետաքրքիր է, որ այս «գովասանությանը» հաջորդում են չգրված էջեր, որոնց մասին նշիան բացատրում է. «Տեղի թողումը, որ յորժամ լսեմք այլոց և գրեմք դիպուկ ժամանակի» (անդ)։

28 Մ. Սեիդով, Հայ բանաստեղծ Միրանի աղբրեջաներեն բանաստեղծությունները («Աղբրեջ. ՍՍՀ ԳԱ Նիղամու անվ. դրականության և լեզվի ինստիտուտի աշխատություններ», Բաքու, 1956, թիվ 9 (աղբրեջաներեն))։

29 Ա. Աբրահամյան և Դ. Գաբրիելյան, Քյոռ-օղլու նորահայտ երգերը (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1954, թիվ 9)։